

Fredros bruk i Gunnarskog

Den kopparhaltiga malm, som i smala stråk drar fram i berggrunden här i västra Värmland, har förr i tiden varit föremål för livligt intresse. Mångenstädes har man försökt sig på brytning och smältning, och ej så få

kopparsmältor har formats framför smältugnarna runt om i våra bygder.

År 1732 började härads-hövding Johan Borgström (han var dock ej den förste) att bearbeta en kopparfyndig-

het vid sjön Mängen på gränsen mellan Gunnarskog och Gräsmark. Vid älven mellan denna sjö och Treen anlade han en smälthytta ett stycke nedanför översta fallet, där en bergtröskel underlättade uppdamningen.

Smältningen av den grovkrossade malmen slog dock ej väl ut, varför han 1735 började praktisera en annan metod, som gick ut på att finkrossa malmen och genom vaskning avskilja den kopparrikare delen, vilken i sin tur gick till smältning. Ej heller denna metod lämnade tillfredsställande resultat. Det vill synas som om man mest använde sig av den gamla metoden att bereda malmen till smältning. Man grävde en rymlig grop i någon lämplig backslutning och fyllde den med ved, varpå malmen breddes ut i ett rätt tjockt lager. Ovanpå staplades ytterligare ved, varefter det hela antändes och underhölls i flera dygn. Efter denna grovrostning utsattes malmen åter för stark upphettning i en serie i rosthuset. Först nu kunde den skiktas in i smältugnen. Vid smälthyttan fanns smedjor, rosthus, kolhus, vakthus, krosstap, (vaskverk), dammbyggnad samt bostäder.

STORA OMKOST-NADER

Borgström hade 1736 erhållit privilegier på bruket, men det visade sig snart, att inkomsterna på de utvunna koppar-tackorna ej på långt när täckte omkostnaderna. En uppgift säger att under åren 1735—1740 uppgick produktionen till i medeltal c:a 5 ton pr år. 1756 fick därför kopparhanteringen maka åt sig för den nu begynnande och lönsammare järnbruksrörelsen, som nu gjorde sitt intåg i Gunnarskog.

I början såg man emellertid så optimistiskt på kopparutvinningen att, så vitt känt,

Gunnarskog var den enda plats i Västvärmland, som erhöll s. k. bergslagsrättigheter, vilket bl. a. innebar befrielse från skatt, tullfrihet för järnvaror med export på Norge samt befrielse från inkvartering av soldater och soldatunderhåll. Även om kopparhanteringen i Gunnarskog just inte gick så värst mycket framåt stod dock bergslagsrättigheterna kvar, och ända fram till mitten av 1800-talet höll bergmästarämbetet i Sverige årligen bergslagsting på Sälboda.

berget och vid den efterföljande vattenbegjutningen uppstod sprickor och avflagnader, varefter spett och släggor gjorde resten.

John Borgström, senare adlad Adelheim, sökte och erhöll år 1743 privilegier på att vid kopparverket anlägga en stångjärnshammare, en ämnesshammare för utsmidning av grövre smidesämnen, tre knipphammare för utsmidning av klenare ämnen för ex. framställning av verktyg m. m. samt ett manu-

Mörtälven och dels det översta fallet i Treskog.

SKREV ÖVER BRUKET

År 1757 överlät Borgström bruksrörelsen till bröderna Reinhold och Per Löfman på Brunnsbergs bruk, men mot slutet av deras tid på Fredros överskrevs bruket på deras förlagsman grosshandlare Arvidsson i Göteborg, uppköpare av stångjärn och järnmanufaktur från de värmändska järnbruken. Av honom köpte 1774 brukspatron

Herrgårdsbyggnaden från Juels tid.

FICK FORSLA VED

De förmåner man genom dessa rättigheter kunde tillgodogöra sig skulle dock kompenseras med att bönderna ålades att under ett visst antal dagsverken framforsla ved till "brännande i berget". Innan krutet kommit i mera allmänt bruk sprängde man berg med eld och vatten. Våldiga brasor flammade på

fakturverk med tillverkning av bandjärn, takplåt och varjehanda smide för skeppsbyggnad och husbehov. Det mesta avsågs för export till Norge samt en del till Göteborg. För brukets vidareutveckling, och då mest med tanke på den ojämna vattentillgången, tog man snart även i anspråk ett fall i den några km söderut i Treen utfallande

Chrispin Löwenhielm på Sälboda bruksrörelsen.

Allt tackjärn, som gick åt för hanteringen vid bruken här i västvärmland kom från Värmlands bergslag i trakten av Filipstad och kördes på vinterföre till Fredros och övriga bruk i trakten. Långa foror av hästförspända slädar lastade med järntackor drog

om vintrarna fram över mossar och myrar, sjöar och skogsmarker den långa vägen till Gunnarskog. Och visst råkade man många gånger ut för åtskilliga besvärigheter på dessa resor, innan man på brukskontoret kunde kvittera ut sin körlön. Men efter några dagars vila var gunnar-skogsborna snart åter stadda på samma färd över de tjälbundna vintermarkerna mot bergslagen.

BRÄNNVINS- DRÄNG

Från ett uppslag i räkenskapsböckerna antecknas från denna tid smedmästarna Anders Hjerpe, Christoffer Hane, Johan Görling, Anders Berg, mästarsvennerna Olov Holmberg, Olle Fisk och Petter Uppvak, klensmederna Jonas Wetterberg och Erik Jonsson, knippsmederna Olov Jansson Gran och Anders Bengtsson Widing, mästare Jakob Ellström och Gustav Nykvist, spiksmederna Sven Bäckström, Anders Berg och Nils Skogsberg, plåtsmed Petter Merkel, Gustav Bänge, Simon Andersson och Jonas Andersson, järnroddare Olov Eriksson, sågare Sven Andersson, Brännvinsbrännmästare Erik Dahlman samt brännvinsdrängen Nils Bondesson.

Förutom till Sälboda blev norrmannen **Jakob Juel** år 1785 ägare till Fredros. För det övre, det ursprungliga bruket, upptages nu en stångjärns-hammare med tvänne härdar och 500 skeppunds smide pr år, en spiksmedja med två hammare samt en knippsmedja med en hammare. För nedre bruket, beläget intill den gamla stenbron över landsvägen, upptages ett manufakturverk, en plåtsmedja från omkr. 1790, då också två spikhammare tillkom.

REPRESENTATIV BOSTAD

Bostad för bruksägaren eller bruksledningen torde ha funnits tidigare, men uppgifter tyder på att Juel uppförde en med hänsyn till

brukets utveckling representativ sådan. En barn-teckning från 1788 (se En bok om Gunnarskog s. 262) visar en herrgårdsbyggnad i två våningar med tvänne flygelbyggnader likaledes i två våningar och med en trädgårdsanläggning framför samt en träallé utefter uppfartsvägen.

Stallbyggnaden och magasinet.

Efter Juel övertogs bruket år 1800 av hans måg **Erik Gustav Wall** på Sälboda. Jordbruket försvarade nu väl sin plats i rörelsen med en djurbesättning om 23 hästar, 30 kor, 40 ungnöt, 56 getter, 18 getabockar, 53 killingar och 10-talet svin.

I fordonsskjulet kunde man välja på tiotalet resvagnar däribland flera täckta samt slädar av olika slag varav en täckt för resor i dåligt väder.

Bland smeder från sekelskiftet 1800 antecknas Olov Brunzell, Johannes och Anders Wärme, Olov Gran, Olov Bredberg, Petter Löfberg, Jon M. Ellström, Petter Hjerpe, Petter Merkel, Bengt Blom och Nils Jernberg.

NY ÄGARE

År 1810 tillträder såsom ny ägare norrmannen **Christian Werling**, född 1770 men avled redan 1813 under hemresan från Persmässe marknad i

Karlstad. Bland inspektorer på hans tid nämnes ett par från värmländsk bruks-historia bekanta släktnamn näml. Fryxell och Biesert.

1816 kommer bruket i **Lars Henrik Palm** på Helgebodafors ägo. Denne var född i Amål 1784. Det var dock inte alltid så lätt att hålla brukens

över styr. Och så var tiden åter inne för Fredros att komma i nya händer.

Den nye brukspatronen norrmannen **Johan E. Mitander** flyttade nu in på bruksherrgården i Fredros. Han höll energiskt igång bruksrörelsen. Det var under hans tid den beklagansvärda

ekonomi på rätt köl och redan efter ett par år nödgades han överföra äganderätten på sin förlagsman i Göteborg gross-handlare **Nicklas Björnberg**.

Förvaltare under hans tid var kronobefallningsman **Mauritz Sandelin**, vars moder skulle varit **Selma Lagerlöfs** förebild till den myndiga majorskan på Ekeby i Gösta Berlings saga.

1830 inköptes Fredros av västvärmlands störste bruks-ägare fältkamrer **Lars Daniel Larsson** på Rud i Ny socken.

PLATSMIDET BYTTES UT

Vid nedre bruket utbyttes nu plåtsmidet mot en stångjärns-hammare. Hans tid på bruket var emellertid fylld av bekymmer för sina många bruks framtid och kom också snart i så stora ekonomiska svårigheter, att hela den omfattande brukskedjan gick

olyckan inträffade, då fem bruksungdomar omkom genom drunkning på Mängen under hemfärd från en dans-tillställning. Det var den 10 maj 1840. Fjorton år senare kom ännu en olycka, då hela bruksherrgårdsanläggningen samt ladugård och andra byggnader lades i aska. Byggnaderna återuppfördes men nu som envåningshus, såsom de ännu i dag befinner sig. Kontorsbyggnaden, vilken stod närmare bruket klarade sig. Där sköttes arbetet av sju bokhållare och två elever — intill 1841 under bruksförvaltare **Mauritz Sandelins** ledning och sedan under sonen **J. M. Sandelin** och dennes efterträdare **Carl Gustav Broström**, som 1854 flyttade till Kymbergs bruk i Gräsmark.

På 1840 och 1850-talen arbetar här smederna **Carl Fredrik Stockhaus**, **Petter Hjerpe**, **Lars Werme**, **Johan Petter Casper**, **Johannes Lind**,

Erik Guttke, Jakob Granbom och Gustav Green samt följande med utsatta födelse-år, Lars Magnus Örn 1825, Johannes Werne 1827, Jan Hjerpe 1824, Lars August Berg 1824, Erik Berg 1827 och Lars Hjerpe 1817.

KÖPTE FREDROS

1858 inköptes Fredros av förvaltare Adolf Christian Sandström född 1811 i Stockholm. Vid denna tid flyttades manufakturmedjan vid övre bruket till nedre. Men nätt och jämt innan nedre bruket hann så att säga överta huvudrollen i bruksrörelsen på platsen var tiden mogen att lägga ned hela järnbruksrörelsen i Fredros. Under de 113 gångna åren hade smederna hunnit vända oräkneliga glödande järntackor under hamrarna, innan vattenhjulens plaskande och hamrnas dunkande och knattrande tystnade. Nu vidtog en påfrestande omställning för bruksfolket. Flyttlass på flyttlass drog ut på vägen mot en oviss framtid.

Man får utgå från, att det var med nya perspektiv på framtiden, som dåvarande Sälboda AB år 1871 förvärvade Fredros.

Nu uppförde bolaget en kvarn vid stenbron på nedre bruket och 1878 utarrenderades jordbruket först till E. G. Lidbäck och senare till Karl Ludvig Ahlberg intill 1891.

1894 avyttrade Sälboda AB gården till Jössefors AB och Fredros blev säte för bolagets skogsförvaltning. Ytterligare ett antal skogsegendomar tillköptes under hand. Nu var Herman Nilsson räkenskapsförare på kontoret, senare köpman i Bortan, Brättne och Treskog.

SKOGEN TOG VID

Efter järnbrukstidens slut här i västvärmland tog skogen vid såsom råvarukälla för slipmassfabriker litet här och var vid forsarna, där förut järnbrukens vattenhjul lyft stångjärnshamrarna, men nu för att dra de tunga slipstenarna, som malde ned skogen till massamos.

Allt efter som transportvägarna till bruken blev allt längre och längre uppstod

problem med befraktningen av massaved och timmer.

Flottlederna byggdes ut, och man försökte sig även på transport med linbana mellan sjöarna Mangen i Mangskog och Gunnern, ett led i transportvägen till Brättne och Jössefors träsliperier m. fl. utefter glavafjordsleden. Linbanan blev emellertid ett kostsamt företag, och så snart en flottningsled kommit till stånd från Mangskog förlorade linbaneanläggningen i betydelse och måste läggas ned år 1925 efter att under tio års tid dock fraktat åtskilligt med virke.

NYA BYGGNADER

På jordbruket genomfördes en del förbättringar. Så tillkom 1901 nya ekonomibyggnader för ett 60-tal nötkreatur, 14 hästar ett 20-tal ungdjur samt ett antal svin. I mejeriet bearbetades mjölken till smör och ost.

När Billeruds AB år 1917 förvärvade Jössefors och Brättne bruk gick även Fredros med i köpet och blev nu säte för detta bolags skogsförvaltning med jägmästare Herman Eriksson från Taserud som revirförvaltare intill 1923, då skogsförvaltningen flyttades till Charlottenberg. Sedan dess har bruksherrgården bebotts av jordbruksarrendatorn och skogvaktare. På 1960-talet skänktes gården till Gun-

Smedbyggnad från övre bruket. Den står nu vid bygdegården på nedre bruket.

narskogs kommun på villkor, att den skulle bevaras för framtiden, vartill man även överlämnade en summa av 10.000 kronor för dess framtida underhåll. Fr. o. m. 1967 har byggnaderna tagits i anspråk för 6 stycken pensionärlägenheter samt bostad för hem-syster.

ÖVRE BRUKET UTPLANAT

Övre bruket är i våra dagar väl utplanat, men ännu synes rester efter fördämningar och grundmurar uppefter älven. och tyvärr har även det gamla kvarnhuset längst ner mot landsvägen nu helt fått förfalla, enär medel saknats till dess bevarande.

Vid nedre bruket vittnar en stallbyggnad och den ståtliga magasinsbyggnaden, samt den från övre bruket hitflyttade smedbostaden intill

bygdegården, om brukstiden. Ett par glidlager av sten kunde för något år sedan ses på den gamla stenbron över älven. Det sägs också, att der nu nedlagda skolan en går skulle varit smedbostad.

Beträffande namnet Fredros anses det kunna härledas ur det fornsvenska och ursprungliga namnet på älven — Fridh samt os = älvmykning. I bygden talas om att namnet hänsyftar på kung Fredrik och att man gick mot en fredlig tid, sedan Karl XII:s kriget kommit till sitt slut.

Bilderna är tagna av framlidne bygdeforskaren Anders Olsson i Gravås och hänvisas för närmare studier i socknens historia till hans m. fl. arbete "En bok om Gunnarskog".

N. G. Hill

Fredros skolhus, f. d. smedbostad.